

NASAF VOHASINING O'RTA ASRLARDAGI ILMIY-MA'RIFIY HOLATI

Hafizov Najmiddin Abdurashidovich

O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi tayanch doktoranti

Qomusiy olim Abu Hafs Nasafiy o'rta asrlarda ilmning turli sohalarida faoliyat olib borgan mutafakkirdir. Uning yozgan asarlarining umumiy soni 100 dan ortiq. Abu Hafs Nasafiyning “al-Aqo'id” asari islom olamida mashhur bo'lganligidan unga Yevropa islomshunoslarida qiziqish katta edi. XIX asr birinchi yarmida tadqiqotchilardan V.Kureton mazkur asarga bag'ishlab, “Sunniylar diniy ta'limotining ustuni”¹⁹⁰ nomli tadqiqotini yozdi. O'tgan davr ichida islomga bag'ishlangan qomuslar va vaqtli matbuotda Abu Hafs hayoti va ilmiy ijodi haqida umumiy xarakterga ega bo'lgan kichik maqolachalar chop etib turildi¹⁹¹. Olimning bir qism asarlari musulmon matbuotida nashr etildi. Ularda noshirlar Abu Hafs Nasafiyning hayoti, ijodi va asarlari haqida ma'lumotlar berdilar¹⁹².

Keyingi yillarda esa Abu Hafs Nasafiyning alohida asarlariga bag'ishlangan dissertasiya himoyalari amalga oshirildi. Jumladan, S.A.Muhammadaminovning “Abu Hafs an-Nasafiyning “Matla' an-nujum va majma' al-'ulum” asari va uning Markaziy Osiyo islom ilmlari rivojida tutgan o'rni (XI asr oxiri - XII asr o'rtalari)” nomli dissertasiyasi olimning yana bir asarini atroflicha tadqiq etishga bag'ishlandi¹⁹³. Shuningdek, A.A.Alloqulovning “Abu Hafs Nasafiyning “Aqoid” asari va uning sharhlari tahlili” mavzusidagi tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertasiyasi olimning aqida ilmi sohasidagi asari va uning sharhlarini o'rganishga bag'ishlandi¹⁹⁴.

Olimning to'liq ismi manbalarda Najm ad-din Abu Hafs Umar ibn Muhammad ibn Ahmad ibn Ismoil ibn Muhammad ibn Ali ibn Luqmon an-Nasafiy summa as-Samarqandiy al-Hofiz al-Faqih az-Zohid al-Hanafiy tarzida keltiriladi¹⁹⁵. Ammo ba'zan Nasafiyning qadimiy nomi Naxshabga nisbat berilib, muallifning ism-nisbasi an-Nasafiy o'rniga an-Naxshabiy shaklida ham uchraydi¹⁹⁶. Asli nasaflik bo'lib, umrining asosiy qismini Samarqandda o'tkazgani uchun unga “an-Nasafiy summa as-Samarqandiy” (“nasaflik”, so'ngra “samarqandlik”) ismi-

¹⁹⁰ Cureton W. Pillar of Creed of the Sunnites. – London. – 1843.

¹⁹¹ Wensinck A.J. Al-Nasafi, III. Extract from the Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition v.1.0; Кавакжи. – Б. 73-74; Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur (bundan кейин: GAL). – Т. I. – Б. 426; Supplementband (bundan кейин: GAL SB). – Т. I. – Б. 757.

¹⁹² Уватов У. Самарқанд уламолари // Уватов У. Донолардан сабоқлар. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1994. – Б. 62-65.

¹⁹³ Мухаммадаминов С.А. Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Матла' ан-нужум ва мажма' ал-'ulum” асари ва унинг Марказий Осиё ислом илмлари ривожида тутган ўрни (XI аср охири - XII аср ўрталари). Тарих фанлари номзоди... дис. автореф. – Т.: ЎЗР ФА Шарқшунослик институти, 2012. – 26 б.

¹⁹⁴ Аллоқулов А.А. Абу Ҳафс Насафийнинг “Ақоид” асари ва унинг шарҳлари таҳлили. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) ... дис. автореф. – Т.: Ўзбекистон халқаро ислом академияси, 2018. – 26 б.

¹⁹⁵ Абу Ҳафс □Умар ибн Мухаммад Ан-Насафий. ал-Қанд фи зикр □уламо□ Самарқанд / Назар Мухаммад ал-Форйобий таҳрири остида. – Саудия Арабистони: Мактабат ал-Кавсар, 1991 (bundan кейин: Қанд. 1991). – Б. 7; Абу Ҳафс □Умар ибн Мухаммад ан-Насафий. Китоб ал-қанд фи зикр □уламо□ Самарқанд / Юсуф ал-Ҳоди таҳрири остида. – Техрон: Ойна-йи мирос, 1999 (bundan кейин: Қанд. 1999). – Б. 15; Абу Абдуллох Мухаммад ибн Маҳмуд ибн ан-Нажжор ал-Бағдодий. Зайл Та'рих Бағдод / Мустафо 'Абд ал-Қодир 'Ато' таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-'илмийа, 1997. – Т. 20 (bundan кейин: Ибн ан-Нажжор). – Б. 98-100.

¹⁹⁶ Ансоб. – Т. II. – Б. 374.

nisbalari ishlatilgan. Asosan, mutafakkir ilm olamida Abu Hafs Nasafiy nomi bilan mashhurdir.

Yuqoridagi imom Nafasiy haqidagi malumotlarni keltirishimizdan maqsad shuki, biz quyida Nasafning aynan Abu Hafs Nasafiy yashagan davridagi holati haqida so'z yutitamiz. Bizga ma'mulki, Abu Hafs Nafiy umrining 30 yoshigacha o'z ona yurti Nasafda tehsil olgan. Inson umrining asosiy ilm olish qismi 30 yoshigacha bo'lishligi hech kimga sir emas. Bundan ko'rinadiki, olim ilmining asosiy fundamental qismini Nasafda olgan. Bu degani, Nasaf shahri o'rta asrlarda ilm markaziga aylanib bo'lgan edi.

Nasaf shahri Abu Hafs yashagan davrda ilm-ma'rifat jihatidan Movarounnahrda eng yirik ilmiy-madaniy markazlar – Samarqand va Buxorodan keyingi o'rinda turar edi. Biz ko'rayotgan davrda Nasafdan ko'plab olim va muhaddislar yetishib chiqqanlar¹⁹⁷. Masalan, “Kitob al-qand”¹⁹⁸ va “Kitob al-ansob” kabi manbalar bergan ma'lumotlarga ko'ra, VIII-XII asrlar mobaynida Movarounnahrda 3000 dan ortiq ko'zga ko'ringan muhaddislar yashab, faoliyat yuritganlar. Ulardan 1000 dan ortig'i Samarqandda, 600 dan ortig'i Buxoroda yashagan bo'lsalar, shundan 400 dan ortig'ining hayot va faoliyatlari Nasaf shahri bilan bog'liq edi. Qolgan 1000 muhaddisdan 70 dan ortig'i Shoshda, 60 dan ortig'i Farg'onada, yana shunchasi Keshda, 50 dan ortig'i Termizda, 40 dan ortig'i Xorazmda, shu bilan birga Ushrushana, Dabusiya, Kushoniya va boshqa mahalliy mintaqalarda faoliyat olib borganlar. Keltirilgan raqamlar yuqorida zikr etilgan Nasaf shahrining Movarounnahr miqyosidagi ilmiy-madaniy ahamiyatini to'la tasdiqlaydi.

Nasafda ilm taraqqiyotining bu darajada yuqori bo'lishining asosiy omillaridan biri bu shaharning ko'hna tarixga ega bo'lganligidir. Unga ta'rif berganda XII asrda yashagan marvlik jahongashta olim, Abu Hafs Nasafiyning kichik zamondoshi Abu Sa'd Sam'oniyning aytgan so'zlarini keltirish o'rinlidir¹⁹⁹:

“Nasaf Movarounnahr shaharlaridan biri bo'lib, uni Naxshab deb ham ataydilar. Men u yerda ikki oycha yashab, ulamolaridan hadis eshitdim. Nasafdan har bir ilm sohasida ko'plab olimlar chiqqan bo'lib, ularning son-sanog'i yo'q. Abu Tammom Hubayb ibn Avs²⁰⁰ o'zining xalifa al-Mu'tasimga (833-842) yozgan qasidasida Nasaf haqida shunday deydi:

Rum sendan o'z yerto'lasida turib dahshatga tushadi,
Turklar esa Nasaf ortidan turib sendan qo'rqadi”.

Darhaqiqat, Nasaf IX asrda Abbosiylar (749-1258) xalifaligining turklar bilan chegaradosh hududlarida joylashgan edi. Abu Hafs Nasafiy davrida Nasaf yirik tijorat, hunarmandchilik markazi bo'lib, unda ilm-fan barq urib rivojlangan. Uning mamlakat poytaxti Samarqand bilan aloqalari juda mustahkam bo'lgan. Bu shahar XIII asrda mo'g'ullar tomonidan vayron etilib, uning yaqinida XIV asrdan boshlab Qarshi shahri paydo bo'ldi²⁰¹.

Nasafda boshqa ilmlar bilan bir qatorda hadis ilmi ham erta davrlardan boshlab rivojlandi. Buyuk muhaddis Imom Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy (810-

¹⁹⁷ Қанд. 1991. – Б. 7.

¹⁹⁸ Абу Ҳафс Насафийнинг «Китоб ал-қанд» асари ҳақида I боб, 3-§ да батафсил тўхталамиз.

¹⁹⁹ Ансоб. – Т. V. – Б. 486-487.

²⁰⁰ Абу Таммом Ҳубайб ибн Авс ат-То'ий (788-845) – аббосий халифаларни, хусусан, ал-Му'тасимни мақтаб қасидалар ёзган араб шоири: ал-Мунжид фи-л-а'лом. 5-нашр. – Байрут. – 1987. – Б. 17.

²⁰¹ Бартольд В.В. Сочинения. – Т. III: Работы по исторической географии. – М. –/ 1965. – Б. 450.

870) o'zining ilmiy safarlari davomida Nasaf shahrida ham bo'lgan va u yerdagi hadis ilmining rivojiga o'zining katta hissasini qo'shgan. Zero, Nasafda hadis ilmi taraqqiyotining ilk davri Imom Buxoriyning hayoti yillariga to'g'ri keladi. Imom Buxoriy Nasafdaligi chog'ida undan Abu Zayd Tufayl ibn Zayd (v. 892 y.), Abu Ishoq Ibrohim ibn Ma'qil an-Nasafiy as-Sanjoniy (IX asr) kabi bir qancha ko'zga ko'ringan muhaddislar dars oldilar, uning o'zi ham Nasaf ulamolaridan ancha ta'sirlandi. Buyuk muhaddis Nasaf ulamolari tomonidan juda ehtirom bilan kutib olindi. Ular Imom Buxoriyni o'z uylarida mehmon bo'lishini, o'zlari uning xizmatida turishlarini sharaf deb bilar edilar²⁰².

Nasaf muhaddislarining o'ziga xos tomoni shunda ediki, ular zuhdga (zohidlikka) ko'proq e'tiborni qaratar edilar. Zuhd deganda ular tarkidunyochilikni emas, balki muloyimlik, xushmuomalalik ozga sabr qilib, asosiy e'tiborni ilmga sarflashni nazarda tutar edilar. Bunda ularga Xuroson ulamolari o'rnak bo'ldilar. Nasafda hadis ilmining ilk davri namoyandalaridan biri Abu Abdurrahmon Muoz ibn Ya'qub an-Nasafiy al-Kosaniy (IX asr) balxlik muhaddis Hotim ibn Ulvon al-Asamm az-Zohiddan (IX asr) zohidlikka oid rivoyatlarni keltiradi. Al-Kosaniy 834 yili Nasafda jome masjidini qurdirdi. Bu masjid, Abu Hafs Nasafiyning guvohlik berishicha, XII asrda ham mavjud bo'lgan. Shu bilan birga bir rabot qurdirib, yoniga quduq qazitdi va tahorat uchun joy tayyorlatdi. Bu inshootlar joylashgan ko'cha - "Abu Abdurrahmon az-Zohid uyi", XII asrda esa "Sikkat az-zuhhod" ("Zohidlar ko'chasi") deb atalardi²⁰³.

Nasaf tarixida mashhur muhaddislar sulolalari katta o'rin tutadilar. Ulardan biri Abu Zayd Tufayl ibn Zayd an-Nasafiy (v. 892 y.) - Nasafdagi hadis ilmi taraqqiyotiga o'zining ulkan hissasini qo'shgan. O'sha davrda hadislarini otadan-bolaga, avloddan-avlodga uzatib rivoyat qilish an'anaga aylangan bo'lib, Nasafda ana shunday muhaddis oilalari juda ko'p edi. Bunda hadis ulamolari boshlang'ich bilimni ustoz sifatida o'z otalari yoki bobolaridan olar edilar. Abu Zayd Nasafdagi ana shunday muhaddis oilalaridan birining bobokaloni edi.

Abu Zaydning an'alarini davom ettirgan uning ikki o'g'li - Abu Solih Xalaf ibn Tufayl an-Nasafiy (v. 908 y.) va Abu Homid Zayd ibn Tufayl an-Nasafiy (v. 957 y.), nevarasi va shogirdi - o'g'li Abu Solihning farzandi bo'lmish mashhur Abu Ya'lo Abd al-Mu'min ibn Xalaf an-Nasafiy (v. 957 y.) ham Nasafda hadis ilmini rivojlantirishda katta xizmat qilib, o'z ota-bobolarining ishini davom ettirdilar²⁰⁴.

Nasaf VIII-XIII asrlar davomida Movarounnahrda hadis ilmi markazlaridan biri bo'lib qoldi. Nasaf shahri butun viloyat ilm toliblari uchun markaziy maktab bo'lib xizmat qildi. Bu yerga Pazda, Kasbi, Kosan, Varsin, Yag'na, Navqat-Quraysh, Ofuron, Zodak, Qalosiyy, Muda, Sanjon, Fijkat, Moymarg' kabi shaharcha va qishloqlardan olimlar ilm olish uchun kelar edilar. Bu shaharda faoliyat olib borgan muhaddislar haqida ikki maxsus asar yaratildi. Ulardan birinchisi - "Mufoxarot ahl Kiss va Nasaf" ("Kesh va Nasaf ahli tortishuvlari") Abul Horis Asad ibn Hamduya al-Varsiniy (v. 927 y.) tomonidan yaratildi. Afsus, bu asarning nomigina bizga ma'lum. Nasaflik muhaddislar haqidagi ikkinchi asar ikki jildli "Ta'rix Nasaf"dir. Uni Abul Abbos Ja'far ibn Muhammad al-Mustag'firiyy an-Nasafiy (v. 1041 y.) ta'lif

²⁰² Раҳимжонов Д. Имом Бухорий ва Насаф ҳадис мактаби // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – 2000. – № 2. – Б. 91-93.

²⁰³ Қанд. 1991. – Б. 244.

²⁰⁴ Қанд. 1991. – Б. 304-306.

etdi²⁰⁵. Bu asar bizgacha yetib kelmagan bo'lsada, u Abu Hafs Nasafiyning «Kitob al-qand» uchun asosiy manbalardan biri bo'lib xizmat qildi. Mazkur ikki asardagi ma'lumotlar «Kitob al-qand»da to'lig'icha saqlanib qoldi.

Abu Hafs Nasafiy ilk tahsilini ona yurti Nasafda oldi. Olim o'zining hadis bo'yicha eng birinchi ustoz sifatida Abul Abbos al-Mustag'firiyning nevarasi hofiz Abu Rajo Qutayba ibn Muhammad al-Usmoniy an-Nasafiyni (v. 1081 y.) zikr etadi. Abu Rajo' Nasafdagi «Bob maqsura» nomli joydagi juma masjidida hadis imlo qilganida, yosh ilm tolibi Abu Hafs Umar ibn Muhammad Nasafiy umrida birinchi marotaba hadislarni xatga tushira boshladi²⁰⁶.

Abu Hafsning ilk ustozlaridan yana biri – adib, faqih Abul Hasan Ali ibn Muhammad an-Nasafiy al-Kasbaviy (v. 1092 y.) edi. U Abu Hafs Nasafiya Nasafda adab ilmidan tahsil berdi²⁰⁷. «Kitob al-qand» va uning qisqartma shakli «Muntaxab» asarining mavjud qismida Abu Hafs Nasafiyning 26 ta nasaflik ustozlari tarjimai holi keltirilgan. Ammo ulardan 18 tasi Samarqandga kirgan yoki ushbu shaharda Abu Hafsga hadis aytgan²⁰⁸. Demak, Abu Hafs Nasafiy va uning ustozlarining Samarqand muhiti bilan aloqalari chambarchas bog'liq bo'lgan. Olim boshlang'ich tahsilini Nasafda olib, bilim olishni Samarqandda davom ettirgan. Uning ustozlari orasidan quyidagi taniqli muhaddislarni alohida zikr etish lozim: Abu Ali al-Hasan ibn Abdulmalik an-Nasafiy, al-imom al-fodil Muhammad ibn Ahmad al-Moymarg'iy an-Nasafiy (XI asr)²⁰⁹, al-Mustag'firiyning hadis eshitgan al-qodi al-imom al-xatib Abu Muhammad Ismoil ibn Muhammad an-Nuhiy an-Nasafiy (v. 1089 y.)²¹⁰. Ular orasida an-Nuhiy sulolasi vakillari ko'pchilikni tashkil qiladi.

Abu Hafs Nasafiy o'z yoshligini Nasafda o'tkazib, XII asrning boshlaridan Samarqandga yo'l oldi va umrining asosiy, ijodiy qismini Samarqandda o'tkazdi. Yagona marta, ya'ni 1113-14 yili haj amalini bajarish maqsadida u Bag'dod orqali Makkaga safar qildi. Ammo uning safari uzoq davom etmay, keyingi yili o'z yurtiga qaytdi²¹¹. «Kitob al-qand» asari muallif safar davomida Bag'dodda Abul Abbos Muhammad ibn Yunus al-Kudaymiy²¹² va Saraxsda Abul Fadl Muhammad ibn Ahmad as-Soig'iy kabi²¹³ ulamolardan hadis eshitganligi haqida ma'lumotlarni beradi.

Abu Hafs Nasafiy Samarqandda o'z tahsilini davom ettirdi. Bu shahardagi «Dorul juzjoniya» nomli ilm dargohi olimning ilm sohalarida yuqori cho'qqilarni egallashida katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Abu Hafs Nasafiya Samarqanddan tashqari Buxoro maktabining ham ta'siri kuchli bo'ldi. Muallif Buxoroga borib, u yerda ash-shayx al-imom ar-ra'is Sa'id ibn Muhammad Xorazmiy kabi mudarris shayxlardan fiqh ilmidan tahsil oldi²¹⁴. Turli ilm sohalarida tajriba orttirgan Abu Hafs Nasafiy ilm toliblariga Samarqand masjid va madrasalarida dars berdi.

²⁰⁵ Ансоб. – Т. V. – Б. 588.

²⁰⁶ Қанд. 1991. – Б. 537.

²⁰⁷ Ўша асар. – Б. 432.

²⁰⁸ Мунтахаб. – В. 62^б, 20^б, 21^а, 70^б; Қанд. 1991. – Б. 33-34, 145, 166, 217, 218, 222, 255-56, 274, 277, 288, 289, 307-08, 364-65, 415, 432, 433, 436, 437, 442-43.

²⁰⁹ Ансоб. – Т. V. – Б. 185.

²¹⁰ Ансоб. – Т. V. – Б. 531.

²¹¹ Қанд. 1999. – Б. 20.

²¹² Ўша асар. – Б. 137.

²¹³ Ўша асар. – Б. 141.

²¹⁴ Ўша асар. – Б. 20, 344.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Abu Hafs Nasafiyning ilm ummoniga sho'ng'ishida Nasaf diyori asosiy o'rin kasb etgan. Yana shuni ham aytib o'tish kerakki, IX-XII arslarda nafaqat Nasaf balki, butun Movarounnahr dunyo kelajagi uchun ilm yo'lida tamal toshini qo'yib ketgandır.